

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES

Исабаева Н.А.

ПАМИР – ВАН КЫРГЫЗДАРЫНЫН ЭСКЕРҮҮСҮНДӨ

Исабаева Н.А.

ПАМИР – ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ ВАНСКИХ КЫРГЫЗОВ

N. Isabaeva

THE PAMIR IN THE REMINISCENCES OF THE VAN KYRGYZ

УДК: 929 (575.2) (04)

Аталган макала азыркы убакта Түркияда жашаган, памирлик кыргыздардын Памирдеги жашоосу тууралуу эскерүүлөрүнө арналган. Аталган эскерүүлөр Ван кыргыздары эски маданияттын азыркыга чейин улантуусуна таасир берген. Макалада маалыматтар үзгүн кескин берилсе дагы, Ван кыргыздарынын жашоодогу көз караштарын билүүгө жол ачат. Азыркы убактагы айыл баичысы Эйүпхан Ватансевердин айтканына карганда: «Мурунку замандагы Афган өкмөтүнүн баичылары Памир кыргыздарына Бадахшандан башка 2-3 чөлкөмдү башкарууга берген. Ата-бабаларыбыз бөтөн жерде, өздөрүн эркин сезип, эл көзүнө илинген баатыр болушкан. Алардын эч качан душмандарга баш ийбей, эркиндик үчүн өлүмгө даяр болушкандары бизди сыймыктандырат.

Негизги сөздөр: Ван кыргыздары, Памир, Рахманкул хан, саясат, миграция, эскерүү, адаптация, саясий кугунтук.

Эта статья посвящена воспоминаниям памирских кыргызов, которые около 39 лет назад вынужденно переселились из Афганской части Памира и живущие сейчас Ванской провинции в Турции. Деревенскими старейшинами постоянные воспоминания про жизнь и быт на Памире, повлияла на сохранение древней культуры и традиций ванских кыргызов по сей день. Хотя полученная информация из воспоминаний людей в статье отрывочна и фрагментарна, она дает представление о философских взглядах на жизнь ванских кыргызов. Согласно современникам, они утверждают: «Говорят, что, если вы не знаете своего прошлого, трудно смотреть в будущее. Ради будущего сегодняшней Ванской молодежи мы должны знать свое прошлое. Мы гордимся тем, что наши предки были героями на чужбине, они чувствовали себя свободными, они были героями в глазах народа, они никогда не слушались врага и были готовы умереть за свою свободу.

Ключевые слова: Ванские кыргызы, памирские кыргызы, Рахманкул-хан, политика, миграция, воспоминание, адаптация, политические преследования.

This article focuses on the memories of the Pamirs, the former homeland of the Van Kyrgyz who are living in the Van province of Turkey today. The Van Kyrgyz have always been proud of the mark made by their ancestors in history. It is illustrated by the fact that, despite various political persecutions, they preserved their customs and freedoms and lived independently even though they were displaced and remained in a refugee-like situation. Significant events in the history of the Pamir Kyrgyz include the arrival of Russian troops at their borders, the flight of some people to China, migration to Pakistan, and their life in modern Turkey. The memories of the village elders on these occasions were of great educational value for the younger generation. It should be noted that the Van Kyrgyz have significantly different philosophical

views as compared to the Kyrgyz living in modern Kyrgyzstan. These views reflect a warm attitude towards the Turkish people and the fact that they live to honestly serve the state. In general, the Van Kyrgyz have made a significant contribution in their past that has always been remembered for their efforts to preserve cultural values regardless of the region in Turkey they live in.

Key words: Pamir, refugee, adaptation, migration, tradition, customs, relocation, rivalry.

Макала азыркы Түркияда жашаган Ван кыргыздардын Памир тууралуу эскерүүлөрүнө арналды. Эскерүүлөр бүгүнкү күнгө чейин өздөрүнө тиешелүү маданияты сактоого таасир берген. Өткөнкү тарыхты эскерүү жаштардагы көз караштын калыптанышына шарт түзгөн. Жаратылышы катаал Памирде 500 метр бийиктиктеги тоонун кыясынан аштык алып, жашоо үчүн күрөшкөндөрү, кээде кыялардан учкан аттарды аркан менен тартышкандары эскерилет. Алар кыйынчылык - адамды баатыр жана күчтүү кылса, бейкапар, жай жашоо кишини жалкоо, туруксуз жана эркин кыларын белгилешет.

Ван кыргыздарында памирдеки окуяларды эскерүүсү, жаңы муундун «биз кимбиз?, кайдан келдик?», - деген суроолоруна жооп берген. Эскерүүлөргө токтолсок: «Памирде бир жылдары жут болуп, эл кыйналган. Кийин Токтосун хандын мезгилинде, чек аралар ачылып, соода-сатык оңолгон. Алапа уруусунан чыккан Токтосун ханды орустар атып, шейит кылган. Кийин бийлик иниси Саткар ханга, андан Токтосундун уулу Мухамедкеримге андан Астанабек ханга берилет. Кийин ал өзү бийликтен баш тартып, акылдуулугу менен айрымаланган досу Рахманкулга берген дешет. Памирде көп эскерилген окуялар, алардын кытайга көчүшү болгон. Ал эскерүүлөрдө: «болжол менен 1948-жылы бир канча түтүн Рахманкул хан менен орустардан качып, Кытайдын Чыгыш Түркстан аймагындагы Данбаш деген жеринде убактылуу калышат.

Эскертсек, ошол замандарда хан – элдин мүдөөсүн, зарылчылыгын жана бейкутчулугун камсыздоого дарамети бар киши болгон. Хандан оор жоопкерчилик иштерди жана бир учурда элчи, эсепчи, саясатчы, каржы, сот ж.б. иштерди аткарышын талап

кылышкан. Памирлик кыргыздарда акыркы хан Абдрашид 2005-жылга чейин болуп, кийинчирээк хан боло турган татыктуу адам чыкбаганы айтылса, кээ бир маалыматтарда дагы эле хандык система уланганы айтылат.

Ван кыргыздары өз ата-тегинин Кыргызстандан ар кандай саясий кугунтуктардан улам, Памирге жерлешкенин билишет. Алардын айтуусунда, Совет бийлигинин Кыргызстандагы кулакка тартуу саясаты учурунда Кербен баш ажы, Жапаркул миң башы туугандары менен Алайдан, Памирдеги жергиликтүү элге келип кошулганы жана башкаларда жогоркудай себептер менен келгенин белгилешет. Айылда Рахманкул хандын өмүр баяны жана жашоо таржымалы тууралуу кептер унутулбайт. Хандын бардыгын тегиз ойлоп, адилеттүү, көрөгөч, акыл калчап иш кылганын, мындай адамдар жашоодо аз жараларын айтып өкүнүшөт. Ал тууралуу эл арасында кептер айтылган: «Памир кыргыздарынын бир бөлүгү орустардын куугунтугунан улам 4 жылдай Кытай тарапта баш калкалап жашап турганда, уйгурлар Рахманкулдун келечекте мыкты башкаруучу болоорун айтышкан: «Такымы ийри акылдуу адам, «дүния бедал» (кадыр барктуу, дөөлөтүү)», - келет дешкен. Мындан тышкары Кашгарлыктар хан ажыга мал көбөйтүү боюнча тажрыйба берип, мисалы 150 малың болсо, анын 50сүн өзүнө калтыр калганын элге таратып, көбөйтөт дешкен. Хан ажынын Данбаштан келгенде 100 жакын майда жандыгы, Мария ажынын 200 койлору бар экен. Ажынын 30 миң соолугун өз көзүм менен көрдүм. Жалпы 40 миңге жакын кою бар эле. Бир жутта эки Памирде 5000 жандыгы калыптыр. Пакистанга келгенде 40 миң кой Памирде калды. 1000ге жакыны Пакистанга келди ысыкта көбү өлдү» [1]. Рахманкул хандын 40 миң кою жана 3500 топозу болгонун тууралуу башка булактарда да айтылат [2.]

Памир кыргыздарынын тарыхындагы олуттуу учурлары, Кытайга качкан мезгили менен байланышкан. Ал окуяны бала кезинде көргөн Абдил Зайир аксакал төмөнкүлөрдү эскерди: «Абдил Зайир Кошар менин 13 балам бар. Энемдин көзү көр эле. Зайыбымдын бир тарабы кыймылдабай, беш жылдан бери жатат. Өзү тың жакшы ырдайт. Азыр айылда Кытай чек арасына жакын Миң-Теке деген жерде жашап келгендерден үч адам калдык. Бетей деген агам билим кызыгып көп окуучу эч үйлөнбөй, 100 гө жакын жашады. Сарымсак чоң атабыз дуня (заман) бузулганда Ооганга келиптир. Чоң атам Мургабтан Акташка келип, болуш кезинде чогуу иштеген аял мындай дейт: «1-2 күндөн кийин орустар келип, 5 метр кездемени алдыбызга коюп, силердин колуңардан «кут кетти»» деп бийликти алат экен. Айткандай эле Мургаб аймагында Совет өкмөтүнүн отурукташтыруу иши башталып, оокатуулардын малдарын совхозго берүү башталганда, атабыз Памирге качышкан.

Жолдо Дубана ажы деген киши орус менен аткылашып, башына кылыч тийет. Дагы бир Зейнебү тайжемдин күйөөсү Досмат, алардын айылына жаңы келген орустардын бирөөсүн найза менен жарып өлтүрүп, ал дагы чоң атамдар менен чогуу качып Памирге келет. Памирден дагы орустардын кысымы күчөп, мен 12 жашымда үй-бүлөөбүз менен Рахманкул ажынын туугандары менен Кытайга көчтүк. Үч жылдай Кытайдын Данбаш деген чек арачыларга жакын жерде калдык. Ал жактагы Кашгардын Таш-Коргон деген жеринен сегиз күндө кытайга келет элек. Кытайлардын үйлөрү жыгач менен тегерек кылып жаап салынып, ортосунан от калап коюшчу. Жегендери «Шанман» - Кашгардын унунан жасалган нан. Эсимде калгандары, чек арадагы Кытай аскерлери үчүн 500 жакын «жыммама» деген нанды, бууга бышырышчу. Биздин отун чогултуп бергенибизге, 1000 «коин» - бир парча кытай акчасын алчубуз. Акчаны сууга салсаң бычырап кетип, кайра күнгө койсоң калыбына келчү. Бирок, акчаларынын эч күчү жок, тапкан акчага бир аз конок (бадыраң) келет. Эгер кокус ок дары таап алсаң, кытайларга берсең киллосуна карата, бир таар шанман ун беришчи. Биз кытайлардан зомбулук көрбөдүк, ханыбызга кытайлар жибектей болуп, колун бооруна алып, колунан өөп өтө урматтап учурашчы. Кытай аскерлери «хай» деген өттүктөрдү кийишчү. Ошол бизге жакын чек ара аймагындагы аскерлер, 8 күндүк жолдон келип, алмашып иштешчү. Биз алардын малын акчага багат элек. Памирге караганда бул жакка соодагерлер көп келдиктен, керектүү нерселерди сатып алып, аларга өзүздүн кызматтыбызды көрсөтүп пайда көрөт элек. Соодагерлердин аркандары жибектен болгондуктан, аялдар аны жаныдырып ийрип, жип катары колдонуп, шапак, көйнөк тигип сайма сайышчу. Аба ырайы Памирге караганда суук келип, көп учурда көчкү түшчү. Кашкарлык уйгурлар биз жакка төө менен дарыяны кечип өтүшчү. Алар Сары-Колдук кыргыздардай мархаматлуу (меймандос), абад (жакшы) эл келет эле. Бир окуяны эскерсем, Кытай аскерлери көп санда ок-даары, мылтык чогултуп, килемдердин алдына каткан экен. Көп өтпөй Кытайда бийликте төңкөрүш чыгып, биздин Ашымбай, Абдилдабай, Чылпык, Шамши деген агаларыбыз баягы окторду таарга салып атка жүктөп келишкен. Кытайлардын жегендери ар кандай чоп-чар, балык жана «сей» деген балырды кайнатып жешчү. Биз кытайларды «Ханху» дейт элек. Аларда кардым ачты дегенди - «ташлан», сууну - «кайсур» дешчү. Хан ажыга күн алыс, Пайзан деген кытай келип чай ичип, койдун сүтүн алчу. Кийинчирээк биз тарапка Кытайды коммунисттер алды деген кабар жеткенде, биз кайрадан Памирдеги «Байгара» жайлоосуна көчтүк. Хан ажы дүнүйөдөн кабары бар көрөгөч адам эле. Орус чек арачыларындагыларга дагы, Кытай чек арачыларга

дагы силерге эртең келебиз деп амалдайт (так жооп бербей) эле. Кийинчирээк заман тарып, кайсы жакка кетүүнүн жолун издеп, хан ажы Түмөнбай деген кишини элчи кылып, кытайга силерге кошулабыз деп жиберсе, орустарга Мамуд ажыны жиберип амалдайт (амал кылат). Ал эми бир уулун Мискейге (Пакистанга) жиберсе, алар «Эгерде силер, өзүнөр келсеңер бир бурчта каласыңар, эл-журтуңар менен келсеңер, биздин өкмөт «качкын» катары кабыл алат», - дешкенин билдирген [3].

Дагы бир эскерүүдө: «менин чоң атам Токур Сармысак уулу Мургабтатын Акташында айыл өкмөтүндө иштеген. Акырындап орус бийлиги «жоонун карысын өлтүр», - дегендей эл баштаган, акылдуу кишилерин, молдолорду, аксакалдарды өлтүргөндө, атабыз элин топтоп, Кытай тарапка ооп кетишкен. Жакын арада Кытайда чоң атамдын туугандарынан Көөбаш Асан уулун тапп, кабарлаштык. Белгилей кетсем, Вандык кыргыздарда туугандык баа күчтүү, бүгүнкү күнгө чейин жашы өтүп калган аксакалдар ар кайсы жакта калган туугандарынын абалын сурашат.

Памирдегилер окуялардын жылын так билбегендиктен, «Данбаштан түшкөн», (1950) «көчкү кулаган» жана «зор жут» жылы дешкен. Рахманкул хандын доорунда Кытайга эки жолу баш банек кылышкан. Ал жактан колго тиккен машиналарды алып, кездемелерден кийимдерди жана бут кийим тигишкен. Кийин жолдор жабылып жашоо начарлаган учурлар болгон.

Ван кыргыздарынын көп эскерген окуяларынын бири «1925-жылы Рахманкул хан 13 жаш кезинде, орустар тыңчылар аркылуу Жапаркул ажыны өлтүртмөк үчүн киши жиберешет». Бул тууралуу Ысак Даа Кыдырша уруусунан төмөнкүлөргө токтолду: «Жапаркул ажыны өлтүрүш үчүн орустар ар түрдүү жолдорду кылып, акыры уу беришкен. Энемдин айтуусуна караганда, түштө кой саап жаткан учурда, 2 атчан орус аскери, баласы Рахманкул менен отурган Жапаркул ажынан үйүнө киришет. Алар дароо кирип ур токмокко алып, «Сени кантип өлтүрөлү дары ичесиңерби же ок жейсиңерби?», - дешкен. Ошол мезгилде Жапаркул миң башы эмнедерин билбей калганда, уулу Рахманкул ата дары жейбиз деп айтыңыз деген. Миң башы дары дегенде, орустар тездик менен ооздоруна дары коюп качышат. Ошол саата саан учуру болгондуктан эркектер аялдарга жардам берип жатышкан. Экөө орустар чыгары менен казанда турган сүзмөдөн дароо жутуп, кусуп жатып дарыны чыгарышат. Дарынын күчүнөн Жапаркул ажынын тиштери бүтүндөй күбүлүп, өздөрү айран-сүт ичип жатып аман калышкан», - дешет.

Памирде туулгандар ата-журту катары Памирди унутушпай, төмөндөгүдөй ыр саптарын жазышкан:

«Аты жогу жок туруп,
кызы сулуу маркан тоо,

оту чөбү жок туруп,
малы семиз маркан тоо».

Памир - дегенде көпчүлүк адамдар, жашоо нугунан арта калган, караңгы бир эски кылымдардагы кунарсыз жашоону элестетишет. Ал эми Памирликтердин айтуусунда, ал жактагы жашоосун эч бир башка жашоого алмаштырышпастарын айтышат. Памирде адамдардын күнүмдүк жашоосу бир ыргакта жүргөн. Памирдеги 60 жылдай кой баккан адам ар кандай сез чыгаруу менен үн салып, 1000ге жакын койдун жалаң өзү башкарчу экен. Малдын тилин таап бир ышкырыгы менен койлорду каалаган жерине кайрыган же чачылгандарын бир жерге чогулткан.

Памирдеги аялдар - өздөрүн тыкан жана жарашыктуу алып жүрүшкөнүн, ошол мезгилдеги европалык окумуштуулардын тарткан сүрөттөрүндөн, аялдардын кооз кийимдери менен моюндары, колдору толо күмүш шакек, кымбат баалуу асыл таштардан жасалган шууру, мончокторун көрүүгө болот. Азыр 90 жаштагы айыл тургунунун маалыматтында: «Түркияга келгенде «көнүл өлдү», жашоодо эч нерсе кызыктырбайт. Памирдегидей жашоо бул жакта жоктой сезилет, кийимди да жасанып кийгин келбейт, кол өнөрчүлүк кылууда токтоду, тамакта ичкиң келбей Памирди эстей беребиз. Өз ата-журтуң эместиги азап чектирет. Эмне болсо да «Ватан» (туулган жер) тилден чыкпайт (ооздон түшпөйт) экен. Памирге кайрадан баргым келет. Туугандарымдын баары ал жакта, арманда жашайм. Уктасам Памир түшүмө кирет атаганат бара албадым. Түркия бизге өтө жакшы мамиле кылса дагы Памирди эңсей берем».

Памирдеги кунак жашоо форматына көңүл бурсак: «Памирде кыз берүү же келин алууда, куда күтүүдө, ун менен урмай салтыбыз болгон. Айылда үйлөрдүн бири-биринен узакта болгондугунан улам, куда келет дегенде баары чогулуп, 50 же 60 атчан экиге бөлүнүп баштыктарга унду салып, бири-бирибизди кууп жыгып, оозуна ун салат элек. Ун чачканда ызы-чуудан жадагалса боз-үйлөр кулап, киши мерт болгон учурлар учурайт. Бул көрүнүш өтө кызуу жана жандуу өтүп, ар бир киши жанына ун салып келип согуш талаасындай, бири бирине ун чачышып, кийиминин ичине салып зорлошкон. Буд адат бүткөндөн кийин келген меймандар кийимдерин кайра которуп анан үйгө кирген. Азыр бул жактада кээ бир гана учурларда чачат. Түз жерде жаштарды ойнота албадык, азыркы жаш-тарыбыз чындап мушташып кетип жатат. «Паста (түз жер) эл бузулат экен» [4].

Памирде эң жаман нерсе «сагыр» жетим калмак. Ошол мезгилде бузгалан (козголоң) болуп, Пакистанга 31 жашымда келдим. Памирди өтө сагынып жүрөбүз [5].

Памирдеги эркектердин күнүмдүк жашоосу – Памирдин Тажикстан тарабындагы Пакистан, Кытай жана Орусия менен чектеш бөлүгүндөгү Күнжүбай,

Тегирмен-Сууда сооданы эркектер кылышкан. Памирде мергенчилик кесип катары таанылган. Тоо кийиктердин эчкисин «кызыл кийик» дешсе, текесин «ак кийик» дешип, көбүнчө ак кийикке аңчылык кылышкан. «Куш туткан» дегендер да болгон. Эл Памирдеги Зор көлгө келген аңыр, каз, өрдөктөрдүн жумурткаларын колдонуп этин жешкен. Памирде мылтыктын огун – «кара дары» дешип, аны күкүрттөн (Памирде Күкүрт-Жылга деген жер бар) өтөктөгү мал кыгына көмүр, шор суу менен ийлеп колго жасашкан. Жасалган ок-дарыларга: «шоро», «кырма дары», «кара дары» ж.б. деп аташып, коңшу элдерге сатышкан [6].

Бир эскерүүдө: «Атам мылтыктын огун «шоро» деген заттан өзү жасаган чоң мергенчи болгон. Окут жасоодо, топону жагып, күлүн кайнатып «барут», «коргошун» кылчу. Атайын жыгачтан шиш жасап, казандын ичине салып, казан кайнаганда ичине көк таш кошуп, кайрадан кайнатып, күкүрт жана жыйырмага жакын майда таштарды салып, суутуп, катып калган формада калтанын оозуна алганга ыңгайлаштырып тигип колдонушкан». Кийин орустар тараптан «сары найза, кара мылтык» - делинген пистонду мылтыктар келген. «Мүштек» деп аталган октордун экөөнү бир козуга алышчу.

Окторду эчкинин терисинен даярдалган дары салуучу кутуга сакташкан. Памирде ок-дарыга байланышкан «Ок-Салыр» мазары болгон. Бул жөнүндө Памирге барган орус генералы Б.Л. Громбчевский: «Ок-Салыр мазары кийиктердин мүйүздөрүнөн курулган. Мазардын алдында боорунда терең оюгу бар таш коюлган. Ырымчыл мергенчилер оюкка өзүнүн огун калтырып, ал жердеги окут ырымдап алышкан. Ок-дарылар суу болуп калбашы үчүн таш менен оюктун оозун бекитишкен», – деп жазган [7, 78].

Памирдеги аялдардын жашоосу - «Атым Седеп, Памирде турмушка чыкам, кайынатам жакшы адам эле, мени таң заарынан тургузушпады. Кайынем өзү от жагып чай кайнатчу. Кыздары чачымды жууп өрчү. Башкалар келиндерин кордогондорун көрдүм. Күйөөмдүн жакшысынан, бактылуу жашадык. Жалгыз кайгым туугандарым өлүп, алардан алыста калдым».

Турду Гуляр Карабаш уруусунанмын, азыр бул жакта, 5-6 үй-бүлөөбүз. 8 баламды боз үйдө төрөп, шакарды тоголоктоп, майга аралаштырып самын жасап, кирлерин жуудук. Памирде ак жоолукту өмүр бою салынат элек. Соодагерлерден жытуу самындарды алып, чачыбызды 10 күндө 1 жолу жуучубуз. Негизинен кара самын акыкы (таза) шакардан кайнатып колдончубуз. Аялдар беттерине бетимай, упа коюп, атыр колдонуп, өзүдөрүн карашкан. Кой сааганда башка кийим кийип, сүттөрдү табакта, жүктүн алдына тондурушкан. Аялдар идиштерди кум, күл менен жуушкан. Памирде кыздын чачы өскөндө эл чакыры-

лып, «той чач» өткөрүп, чачы өрүлгөн. Коноктор тилек тилеп, кызга шууру, жүздүк ж.б. чачына тагышкан.

Бахид Шаа кыргыз эмесмин, Памирде байлардын малын бакчубуз. Мал өлсө жарымын жеп, жарымын ээсине берет элек. Памирде жылкынын эти көп колдонулуп, чучукту жылдап сактачубуз. Бул жактын нымдуулугунан, сүрсүтүүгө болбойт. Азыркылар түрктөргө окшоп жылкы этин жешпейт. Мурунку кыйналган оор жашоодон улам, ден-соолугум начар [12].

Памирдеги жашоо көз ирмемдери - Эчкили деген жерде төрт терезелүү, топодон жер үйлөр салынган. Памирде кышта адам өлсө, жер тондугунан көр казуу үчүн жерге кык төгүп, тонун ээритишкен.

Белгилесек, Памирде адамдар өтө күчтүү жана бойлуу келип, жерден туруп, атчан адамды кулак түпкө жеткире тебишчү дешет. Ошондогу адамдар топоздорду жерге көтөрүп чаап, жүндөрүн кыркып, булакарын бычышкан. Кээде ат менен Оогандан аштык алып келе жатканда, зоолордон кулаган атты аркан менен тартып алышкан. Дагы бир маалыматта, Ооган тарапта бир мергенчинин, кокустуктан буту сынат, ал өзүнө-өзү «шакшак» жыгач коюп, бутун таңып, аткан кийигин көтөрүп келген. Дагы бир окуяда, Бадахшандан келе жаткан соодагерлер кыйкырып жаткан бирөөнү көрүп, жанына барат. Ал кыштын суугунда аң уулап жүрүп буту сынып, жети күндөн бери кардын үстүндө жатканын айтат. Соодагерлер ал кишини үйүнө кетиришкен. Азыр биз үшүсөк аксакалдарыбыз: «силер куу сөөксүнөр, сөөгүңөрдө эч бир май», - жок дешет. Орозали деген кишинин бою 2 метрден ашык экени айтылат. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде: «мурунку адамдарыңар бойлуу келип, азыркы муун кичирейип барат, бири-биринерге үйлөнө берип генетикаңар бузулду» - деген пикирин айткан [8].

Памирдеги алайчы түшүнүгү - Памирге эң акыркы көчүп келгендерден, 50-60 түтүн Алайдын Калча уруусунан болгондуктан, «Алайчы» делинген. Атым Аары Кутлу Памирге качан келгенибизди так билбейм. Атам менин энемди Аксуудан, экинчи зайыбын Алайдан алыптыр. Алайда Чат, Көк Суу, Арпа-Талаа деген жерлерди айтып сөз кылышчу. Биздин туугандарыбыздын көбү азыр Алайда жашайт. Изилдөөчүлөр бул маселеге төмөндөгүчө токтолушкан: «Кийинки кыргыздар Сары-Колго, Алайдан тагыраак айтканда, 1925-жылы 12 үй-бүлө Памирге көчүшкөн. Алардын ту-кумдары азыр да бар. Ошондуктан, илгертен бул жерди жерлегендер аларды «алайчылар» дешкен [9]. Алайдан келгендер апа деп сүйлөшсө, Памирде эне делинген. Алар балдарын орус окууга ала баштаганда, «капыр болуп, дүйнө бузулат» деп келгендигин айтышчу. Дайыма Рахманкул хан: «Кыргызстанда азаттык болсо биз

кетебиз», - деп дем берчү. Ошол себептен кыздарды алыста калып калбасын деп туугандарга үйлөндүрүшкөн. Мени таякемдин уулуна 10 жамбы калыңга турмушка беришкен. Ошондой кыйын мезгилде атам бир жыл жол жүрүп, ажыга барган. Ашыбыз жок болсо да кайгырбадык [10].

Молдолор балдарга бекер куран үйрөтүшкөн. Негизинен балдар 5-6 айда, жетишпегендери 1 жылда аптекентен баштап, куран окушкан. Мурун арапча жазчумун азыр унуттум, бирок окуйм. Памир кыргыздарынын тил үйрөнүүгө шыктуу келип, көпчүлүк фарса, урдуча, пуштунча, шына ж.б. тилдерде сүйлөйт.

Памирге кайтуу кыялы – Пакистанда 2 жылдан кийин ысыка көнө албай, 10 үй-бүлөө Памирге кайрадан көчүшкөн. Ошол мезгилде кайтып кетүү оюнда болгондордун саны көп эле. Бирок орустар ал жакка кайткандарды кордойт деп кетпей калышкан. Памир кереметүү жер аны эч качан ташоого болбойт [11].

Ван кыргыздарынын өз ата тегин билүүгө кызыктар жана туугандык мамилеге чоң маани беришет. Памирдегилердин айылга келиши чоң жаңылык. Алыскы туугандардан кабар алуу адамдык парз катары кабылдашат. Мисалга алсак, Ысак Даанын айтуусунда, «Көкө миң башы чоң абабыздын Райымбек деген баласынын Зулпукар деген баласы Ош шаарында газетада иштейт». ж.б. ушул сыяктуу пикирлерди угууга болот. Учурда айылдыктар, 1-2 жылда Кабулга учуп, андан арыат менен 3 күндө Памирдеги туугандарын көрүп келишет. Ысмайыл Атылган, Памирде жашоого ыраазы элек, биз бай деле адамдардан катарына кирчү эмесбиз. Чоң атамдын кадыры менен үйлөндүм. 100 жакын малыбыз болгон жана кышында жыгач менен жабылган жер тамадарда жашачубуз. Убактысы менен Ооганстандын Сараттан деген жеринен, 1 айда аштык алып келчүбүз. Памирде бей-бечара деген сөздү «кары» дешкен.

Мухамед Яар 90 жашындамын уурум Кочкор, атабыз Мургаптын Акташынан келишкен. Памирде бирден котозду (топоз) согумга союп кыштайт элек. Кашкарлыктар Памирде соода кылганда, пулдун ордуна курут, ат жабдык, аркан ж.б.у.с. буюмдарды алышчу. Ван кыргыздарында орустарга болгон жек көрүү сезими бар. Алар тууралуу төмөндөгүдөй кептер айтылат: «Атамдын айтуусунда, орус аскер башчысы Филиков кайсы жерде кыргыз болсо өлтүрткөн. Биз ага көчүп баратып каршылаштык. Таңга маал көчтү улантып баратсак, бир орус аскери биздин жолубузду тосуп, бизди киши катары көрбөй, боз үйүбүздүн ууктарын алып жага баштаптыр. Атам каршылык көрсөткөндө, карындашы ага жардамда-

шып орустун бутун байлаганда, алар тарапка келе жаткан орус аскер башчысы Филиковду, кыргыздардан Дубанаказы баатыр атып салат. Анын Золкубек деген уулун орустар кармап кеткен экен. Ал мурун орустар менен кармашканда, орус аскери аны кылыч менен баш терисин шыпыра чапканына карабастан, мылтыктын кундагы менен ал орусту чаап өлтүргөн экен. Анын башында тыртык (тырык) калган» - дешчү.

Памирдеги маанилүү маселе, жерди элге бөлүп берүүдө, аксакалдар каршы чыккан. Себеби эл арасында «тариект» (опиум) тарткандар, кедейлер өз үлүштөрүн башка улутагыларга, сараттарга (тажик көпөстөрү) бир парча тариекке же кой-уйга сатып, эл тозуп тентийт деп чочулашкан. Мындай көрүнүш чын экенин, Ванга келгенде, кээ бир адамдар, мамлекет тарабынан берилген үлүштөрүн күрттөргө аз акчага сатышканда токтоттук. Бул көрүнүш, элге күчтүү бир башкаруучу керек экенин далилдеди. Антпесе, алсыздарды алдуулары кордоп, коом бузулат экен. Канчалаган жылдар Памирдеги элди катуу тартип менен айыл аксакалдарына таянган хандар башкарды. Бул салты Вандык кыргыздар азырда улантып, келгендерине 39 жыл болсо да, ички чыр чатакты тышка алып чыкпастан, аксакалдар соту карап чыгат [13].

Бүгүнкү күндө Ван кыргыздары жашаган «Улуу Памир» айылына барган адам үчүн дүйнө өзгөрүлсө да алар өз маданиятын жашатышканына күбө болот. Мындай аракет ата-бабаларынын тарыхын, салттын урматтаган эрки күчтүү урпактардын далалаты катары бааланат.

Адабияттар:

1. Талаа дептери. Зайир Токур уулу (01.08.19).
2. Сейталиева Г.А. Влияние хозяйственно-экономической жизнедеятельности кыргызов Афганского памира на права женщин. / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2019. №. 9. - С. 95-101.
3. Талаа дептери. Зайир Токур уулу (01.08.19).
4. Талаа дептери. Мубадатхан Хорасан (05.08.19).
5. Талаа дептери. Абдил Кемал (03.08.19).
6. Жолдошев Н.Ж. Памир кыргыздарынын мергенчилик өнөрү. // Известия НАН КР, 2020, №4 С. 78.
7. Жолдошев Н. Ж. Памир кыргыздарынын мергенчилик өнөрү. // Известия НАН КР, 2020, №4 С. 79.
8. Талаа дептери. Абдулазиз 65 жашта (22.07.19).
9. Мухаммед Исмаил Каюмогли, БГУ Бийик Тоодо – эркин калк. // Вестник Бишкекского гуманитарного университета 2015. №3-4 (33-34). С. 137.
10. Талаа дептери. Атым Аары Кутлу (22.07.19).
11. Талаа дептери. Сайин Ватан (23.07.19).
12. Талаа дептери. Бахид Шаа (23.07.19).
13. Талаа дептери. Эйупхан Ватансевер (20.07.19).